

ԷԴԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ԳԻՏԱԿՐԹԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ (1990-2003թթ.)

Հայաստանի՝ շուկայական տնտեսությամբ անցման փուլում ակնհայտ դարձան գիտության կազմակերպչական թերությունները: Մասնավորապես տեխնիկական ուղղվածության խոշորագույն գիտահետազոտական ինստիտուտների մեծ մասում դադարեցվեցին շատ թեմաների մշակումները, քանի որ վերջիններս նախկինում պատվիրվում և ֆինանսավորվում էին Սոսկվայի ինստիտուտների կողմից:

Սինչև ԽՍՀՄ-ի փլուզումը Հայաստանը գիտության զարգացման ցուցանիշներով առաջնակարգ դիրքեր էր զբաղեցնում նախկին միութենական հանրապետությունների գիտական հանրության շրջանակում: 1988 թ. տվյալներով Հայաստանի գիտության ոլորտում աշխատում էր շուրջ 22 հազար գիտաշխատող: Հայաստանի գիտական ներուժը կենտրոնացած էր 250 գիտահետազոտական, գիտատեխնիկական, նախագծային-արհեստագիտական և գիտական օժանդակ կազմակերպություններում ու հաստատություններում: Դրանցից 105-ը զբաղվում էր հիմնարար հետազոտական աշխատանքներով, իսկ 20-ը՝ գիտական-արտադրական ընթացիկ պատվերների հետ կապված հետազոտություններով: Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի համակարգում գործում էին 31, առողջապահության նախարարության համակարգում՝ 16, գյուղատնտեսության ոլորտում՝ 10, էլեկտրատեխնիկական, քիմիական և հաստոցաշինական ճյուղերում՝ 12 գիտահետազոտական ինստիտուտներ¹:

Սակայն Հայաստանի անկախությունից հետո ստեղծված տնտեսական ծանր վիճակը, նյութական և ֆինանսական միջոցների անբավարարությունը (1992-93 թթ. գիտությանը հատկացվել էին ՀԱՍ-ն 1%-ից պակաս միջոցներ), էլեկտրաէներգիայի և ջեռուցման բացակայությունը, գիտական կապերի խզումը և գիտական տեղեկատվության սղությունը հանգեցրին հանրապետությունում գիտական գործունեության լճացման: Խզվեցին հիմնարար ու կիրառական գիտությունների և արտադրության միջև գոյություն ունեցող փոխադարձ կապերը, փլուզվեցին ժամանակին մեծ համբավ ձեռք բերած գիտական դպրոցները,

խաթարվեց գիտական և գիտամանկավարժական կադրերի վերադասարկության տասնամյակների ընթացքում ձևավորված համակարգը, կազմալուծվեց գիտական արդյունավետ հետազոտությունների նյութատեխնիկական հիմքը: 1998 թ. Հայաստանի գիտության ոլորտի աշխատողների թվաքանակը, 1988 թ. համեմատությամբ, կրճատվել է 3,8 անգամ՝ կազմելով 6000 մարդ²: Անկախացումից հետո անհրաժեշտություն էր առաջացել հանրապետության պահանջներին համապատասխան վերափոխել գիտության համակարգը, պահպանել ստեղծված գիտական հզոր ներուժը և բարձրացնել գիտական հետազոտությունների արդյունավետությունը: Ստեղծված էր զգալի գիտական պոտենցիալ, որն օգտագործվում էր ոչ լրիվ: 1990-2000 թթ. շուրջ 3500 գիտաշխատող աշխատանքից ազատվել է թեմաների փակման պատճառով³:

1994 թ. Հանրապետության կառավարությունը ներկայացրեց պետական պատվերի նոր համակարգ՝ առաջնորդվելով հետազոտական հստակ արդյունքներից աշխատանքների ֆինանսավորման կախվածության սկզբունքով, սակայն հետազոտական կենտրոնների մեծ մասը չկարողացավ հարմարվել նոր պայմաններին: 1988-1994 թթ. ստեղծված ծանր իրավիճակն անդրադարձավ գիտության և գիտնականների վրա: Սակայն կառավարությունը չէր կարողանում ապահովել ֆինանսավորման բավարար մակարդակ: ՀՀ ԳԱԱ-ում ընդգրկված մոտ 40 հետազոտական կենտրոններում իրականացվող աշխատանքները սառեցվեցին անբարենպաստ պայմանների, համատարած կրճատումների և ցածր աշխատավարձերի պատճառով⁴:

Արմատական-ազատական բարեփոխումների քաղաքականության ընդհանուր հայեցակետում գիտությունը շարունակում էր դիտարկվել որպես չափազանց ծախսարար ճոխություն և, որպես կանոն, պետական միջոցներից ֆինանսավորվում էր մնացորդային սկզբունքով: Բավական է նշել, որ 1997 թ. ՀՀ պետական ամավարկով գիտությանը հատկացված դրամական միջոցների ծավալը կազմել է 2 մլրդ դրամ (ամավարկային ծախսերի ընդամենը 1,3%-ը): 1998 թ. այդ հատկացումները կազմել են 2,5 մլրդ դրամ, իսկ 1999 թ.՝ 3 մլրդ դրամ⁵: Պետբյուջեից գիտությանը հատկացված միջոցները (%-ով ՀՆԱ-ից) 1990 թ. 0,5 տոկոսից 1999 թ. իջել է 0,2 տոկոսի⁶:

1990 թ. երկրում ապահովվում էր 20 000 գիտնական ունեցող 130 ինստիտուտների գործունեությունը, այն ժամանակ, երբ 1995 թ. այդ թիվը կրճատվեց և հասավ 119-ի՝ մոտ 5000 գիտնականներով⁷: Բյուջեի խիստ սահմանափակման պատճառով ֆինանսավորման ենթակա էին միայն այն մախազները, որոնք ուղղված էին արդյունաբերության էական վերակառուցմանը:

Տնտեսական անկումը նվազեցրեց արդյունաբերական ձեռնարկությունների տեխնոլոգիական զարգացման պահանջները՝ խզելով հետազոտական ինստիտուտների ու արդյունաբերության միջև առաջացած սերտ կապը:

Պետության կողմից անհոգատար վերաբերմունքի հետևանքով Հայաստանի ճյուղային գիտահետազոտական ինստիտուտների մեծ մասը՝ մոտ 80%-ը, որոնք նախկինում կուտակել էին զգալի նյութատեխնիկական պաշարներ, գիտական և ինժեներատեխնիկական կադրեր՝ քայքայվեց, մնացողներն էլ հազիվ կարողացան գոյատևել՝ նախկին միութենական գործընկերների հետ համատեղ կատարվող մշակումների ֆինանսավորման շնորհիվ:

Հանրապետության գիտական համալիրի քայքայումը հանգեցրեց գիտական կադրերի («ուղեղների») արտահոսքին: Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների կենտրոնի հարցումների համաձայն ՀՀ ԳԱԱ-ից 1991-95 թթ. հեռացել է 800 գիտաշխատող, որոնցից 200-ը մշտական բնակության են մեկնել արտասահմանյան երկրներ: Նրանցից 44%-ը հեռացել է սեփական նախաձեռնությամբ, իսկ 16%-ը չի վերադարձել գիտական գործուղումից: Վերջիններիս 9%-ը գիտության թեկնածուներ են, իսկ 6%-ը՝ գիտության դոկտորներ⁸: 1991-95 թթ. Երևանի պետհամալսարանից հեռացել է 65 գիտաշխատող (14-ը գիտության դոկտոր, 35-ը գիտության թեկնածու), Երևանի ճարտարագիտական համալսարանից՝ 62 գիտաշխատող: Երևանի մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտի (Մերգեյան) 8 հազարանոց աշխատակազմից այժմ մնացել է ընդամենը հազարը: Միայն 1991-95 թթ. ինստիտուտից հեռացել է 909 մարդ⁹: Հայաստանից մեկնածոների մեջ գերակշռում էին ազգային գիտության առավել օժտված և կարողունակ ներկայացուցիչները, հատկապես երիտասարդ և միջին տարիքի գիտնականները, որոնք ակնառու հաջողությունների էին հասել իրենց ընտրած գիտական ասպարեզներում:

Հայաստանի գիտության ոլորտին բնորոշ կադրային տեղաշարժին հատուկ է նաև ներքին արտահոսքը: Գիտնականներից շատերը, որոնք միջոցներ չունեին արտասահման մեկնելու, այնուամենայնիվ թողնում էին գիտական աշխատանքը և տեղափոխվում գործունեության այլ ասպարեզներ: Սուսնավորապես այդպիսի ոլորտներից էին առևտուրը, համատեղ ձեռնարկությունները, բաժնետիրական ընկերությունները և այլն: Ուստի պատահական չէ, որ վերջին տարիներին խիստ կրճատվել է գիտատեխնիկական աշխատանքներ կատարողների թվաքանակը: 1991 թվին 25,3 հազարից նրանց թիվը 1999 թվականին կրճատվել է հասնելով 6,5 հազարի¹⁰:

Սակայն վերջին մի քանի տարիների ընթացքում տնտեսության աստիճանական կայունացումը հնարավորություն տվեց գիտահետազոտական կենտրոններին հետզհետե ամրապնդել իրենց խարխլված դիրքերը:

ՀՀ ԳԱԱ-ն շարունակում է մնալ Հայաստանում գիտահետազոտական աշխատանքները համակարգող խոշոր կենտրոն, որն իր մեջ ներառում է 38 ինստիտուտ: ՀՀ ԳԱԱ-ի նախագահությունը գիտության տարբեր բնագավառներում ունի երեք գիտական բաժանմունք՝ ֆիզիկա-մաթեմատիկական և տեխնիկական՝ 12 գիտական ինստիտուտներով, բնական գիտությունների՝ 16 գիտական ինստիտուտներով և հումանիտար գիտությունների՝ 10 ինստիտուտներով: 2001 թ. այստեղ աշխատում էին 116 ակադեմիկոսներ, 337 դոկտորներ և 1152 թեկնածուներ¹¹:

Վերջին տարիների կարևորագույն զարգացումներից է ակադեմիական գիտահետազոտական համակարգչային ցանցի ստեղծումը, որը միավորում է գիտահետազոտական գործունեության մեջ ընդգրկված ակադեմիական, կրթական և այլ կազմակերպություններ: Ցանցը հիմնվել է 1994 թ., կառուցվածքն ու գործունեության սկզբունքները մշակել և իրականացրել է ՀՀ ԳԱԱ Ինֆորմատիկայի և ավտոմատացման խնդիրների ինստիտուտը: 1-ին ինտերնետային միացումը հաստատվեց Երևանի ֆիզիկայի ինստիտուտի արբանյակային կապի միջոցով: Այն մասնակցում է մի շարք միջազգային ծրագրերի և նախագծերի:

Անկախացած Հայաստանի նորաստեղծ կառավարությունը թերագնահատեց գիտության դերը, չհասկացավ նրա արժեքը, որն ազգային այն հարստությունն էր, որ կարող էր մեծապես նպաստել տնտեսական զարգացման և բնակչության բարոյափոխմանական վերափոխումներին:

Անկախության պայմաններում հնարավորություններ ստեղծվեցին օգտակար կապ հաստատել աշխարհի առաջատար գիտական կենտրոնների հետ, ուսումնասիրել և կիրառել գիտության կազմակերպման համաշխարհային փորձը: Հատկանշական է, որ Հայաստանի գիտական ներուժի հսկայական հնարավորությունների օգտագործմամբ մեծապես հետաքրքրվում են ոչ միայն արևմուտքի համալսարաններն ու գիտահետազոտական կենտրոնները, այլև ռազմական բնույթի, մասնավորապես Յուսիս-Ատլանտյան Դաշինքի (ՆԱՏՕ) կառույցները: Հայաստանի գիտնականների արտասահմանյան երկարաժամկետ գործուղումների մեծ մասը ֆինանսավորում են «Հումբուլդտի» (ԳՖՀ), «Բենջամին Ֆրանկլինի» (ԱՄՆ), «Սորոսի» (ԱՄՆ) հիմնադրամները, INTAS-ը (ԱՄՆ), TASIS-ը (Եվրամիություն) և այլն:

Վերջին տարիներին արագորեն աճում են հայկական գիտության արտաքին ֆինանսավորման ծավալները: 1994-96 թթ. Հայաստանի ԳԱԱ-ում արտա-

սահմանյան դրամաշնորհների (գրամտների) հաշվին ֆինանսավորվել է 12 գիտահետազոտական թեմա՝ 234 հազար դոլար արժողությամբ: 1996 թ. նույն հաստատություններում միջազգային դրամաշնորհների ընդհանուր ծավալը կազմել է 760 հազար դոլար¹²: Պետք է ասել, որ մրցութային համակարգով հայ հետազոտողներին դրամաշնորհների հատկացումը Արևմուտքին հնարավորություն է տալիս մեծ շահույթով շահագործել իրենց համար տասնապատիկ է-ժան գիտական աշխատանքը: Մյուս կողմից՝ դրանք հնարավոր են դարձնում Հայաստանի գիտական ներուժի պահպանումը և որոշակի չափով զարգացումը: Արտասահմանյան հիմնադրամներից առավել մեծ աշխուժություն են դրսևորում «Սորոսի», «Գիտության և առաջավոր տեխնոլոգիաների ազգային հիմնադրամի» (NFSAT) և «Քաղաքացիական հետազոտման զարգացման» (CRDF) հիմնադրամները: Վերջինիս կողմից մինչև այժմ բազմաթվությամբ հետազոտությունների ծրագրերի կատարման համար Հայաստանի գիտնականներին տրամադրվել է 430 հազար դոլար: Ըստ հիմնադրամի գլխավոր տնօրենի հայտարարության, հաշվի առնելով Հայաստանի գիտական ներուժի բարձր կարողությունները, որոշվել է Հայաստանի գիտական հանրությանը ևս 500 հազար դոլարի լրացուցիչ ֆինանսավորում տրամադրել¹³: NFSAT-ը, CRDF-ը 1997 թ. անցկացրին առաջին համատեղ դրամաշնորհների մրցույթը՝ «Համագործակցություն քիմիայի, կենսաբանության և կենսատեխնոլոգիաների ոլորտում»: Լինելով առաջին միջազգային գիտահետազոտական դրամաշնորհային ծրագիրը, այն կարևոր ուղենիշ էր հայ-ամերիկյան գիտական համագործակցության համար¹⁴:

1998 թ. NFSAT-ի և CRDF-ի համատեղ մրցութի արդյունքում 15-ամսյա տևողությամբ և 20.000 ԱՄՆ դոլար արժողությամբ պարզևներ տրվեցին հայ-ամերիկյան հետազոտական խմբերին: 1999 և 2000 թթ. CRDF-ի օժանդակությամբ NFSAT-ն ընդլայնեց իր գործունեությունը՝ կազմակերպելով և հյուրընկալելով տեխնոլոգիաների առևտրացման սեմինարը Երևանում, որին հետևեցին գիտական առաջարկների ներկայացման և ծրագրերի կառավարման վերաբերյալ սեմինարներ, ինչպես նաև քիմիայի համաժողովը¹⁵:

2001 թ. CRDF-ը և NFSAT-ը սկսեցին երկրորդ հայ-ամերիկյան երկկողմանի դրամաշնորհային ծրագիրը: 2002 թ. հայտարարվեց նաև 20 000 ԱՄՆ դոլար արժողությամբ հինգ նոր դրամաշնորհների մասին: Այս զարգացումներից թերևս կարևորն այն է, որ 2001 թ. հունիսի 26-ին NFSAT-ը և CRDF-ը հայտարարեցին Հայաստանի Հանրապետությունում գիտությունների և գիտական ենթակառուցվածքի զարգացման 1,2 մլն ԱՄՆ դոլար արժողությամբ ծրագրին օժանդակելու իրենց որոշման մասին¹⁶: Այս դրամաշնորհը թույլ կտա NFSAT-ին լայնորեն ընդարձակել իր ծրագրերը՝ զարգացնելով հայկական գիտական ենթա-

կառուցվածքը և մասնավորապես միջազգային գիտական հանրության մրցակցային դրամաշնորհներ ստանալու նրա ունակությունը: Դա կօգնի արտագաղթի նվազմանը և կաջակցի նախկինում պաշտպանության հետ կապված հետազոտողների քանքերը քաղաքացիական ոլորտի ուսումնասիրմանն ուղղելուն:

Վերջին տարիներին ընդլայնվել են կապերը Սփյուռքի գիտնականների և գիտական ընկերակցությունների հետ, ինչը կարող է նպաստել ազգի գիտական ներուժի մերժեցմանը: 2000 թ. ԱՄՆ-ում հայ-ամերիկյան գիտնականների և ճարտարագետների կողմից հիմնվեց Հայկական գիտության և կրթության հիմնադրամը (ՀԳԿՀ), որի խնդիրն էր օժանդակել ՀՀ գիտական ներուժի պահպանմանը: ՀԳԿՀ-ն մտադիր է ստեղծել 10 մլն ԱՄՆ դրամազվեստվ հիմնադրամ, որի եկամուտները կօգտագործվեն գիտական դրամաշնորհներ տրամադրելու համար¹⁷: Այն կգործի Հայ օգնության հիմնադրամի (ՀՕՖ) հետ համատեղ: ՀԳԿՀ-ն նախատեսում է եկամտի կայուն աղբյուր ապահովել ՀՀ-ում գիտական գործունեության ծավալման համար, ինչպես նաև օգնել Հայաստանի և միջազգային գիտական հաստատությունների հարաբերությունների բարելավմանը:

Ներկայումս գործում են հանրապետության գիտությանն օժանդակող մի քանի այլ կազմակերպություններ: Հայտնի է Գ. Գյուլբենկյան հիմնադրամը (Պորտուգալիա): Նրա օժանդակությունը հիմնականում տրամադրվում է Հայաստանի գիտության և կրթության չորս սյուներին՝ ՀՀ ԳԱԱ-ին, Երևանի պետական համալսարանին, Ազգային գրադարանին և Մատենադարանին: Վերջին տարիներին Գ. Գյուլբենկյան հիմնադրամի շնորհիվ ՀՀ ԳԱԱ-ն և ԵՊՀ-ն ապահովվեցին համակարգչային սարքավորումներով, ինչն ընդլայնեց գիտնականների հնարավորությունները, մատչելի դարձրեց միջազգային մակարդակով տեղեկատվության և կապերի ցանցերը: Հիմնադրամը օգնում է ԵՊՀ հրատարակչությանը՝ հայագիտական գրքեր հրատարակելու շնորհակալ գործում: Լիսաբոնից ՀՀ ԳԱԱ-ին ուղարկվեցին գերժամանակակից տպագրական սարքավորումներ: Գ. Գյուլբենկյան հիմնադրամի օժանդակությամբ հանրապետությունում իրականացվում են նաև բժշկական հետազոտություններ: Նրա հովանավորությամբ ստեղծվեց գենետիկական նոր լաբորատորիա: Դրա հետ մեկտեղ խթանվում են նաև բուսաբանական և կենսաբանական հետազոտությունները:

Ներկայումս սկսել է ակտիվորեն գործել դեռևս 1983 թ. Լոս Անջելեսում որպես բարեգործական կազմակերպություն հիմնված Ամերիկայի Հայ ճարտարագետների ու գիտնականների միությունը: Սպիտակում 1988 թ. ավերիչ երկրաշարժից հետո ԱՅԳՄ-ն իր ուժերը կենտրոնացրեց Հայաստանին տեխնիկական և այլ օգնություն տրամադրելու վրա: 1989 թվականից ի վեր ԱՅԳՄ-ում ներգրավվեցին նաև արդյունաբերողները, իսկ 1994 թ.՝ ճարտարապետները:

Հայաստանի անկախացումից հետո գիտության կառավարման ոլորտը կարգավորվել է առավելապես ՀՀ նախագահի հրամանագրերով և կառավարության որոշումներով: Այդ ուղղությամբ կարևոր ձեռքբերում էր 2000 թ. դեկտեմբերի 5-ին «Գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության մասին» օրենքի ընդունումը¹⁸:

Ներկայումս գիտության զարգացման կարևորագույն կառուցվածքային հիմնախնդիրը եղել ու մնում է նախկինում անջատ-անջատ գործող գիտական ենթահամակարգերը միասնականացնելն է (ՀՀ ԳԱԱ, բուհական գիտություն, գիտատեխնիկական ենթակայություն): Փաստորեն մինչև վերջերս գիտության տարբեր բնագավառներին վերաբերող, ռազմավարական նշանակություն ունեցող որոշումներ կարող էր ընդունել այդ ենթահամակարգերից յուրաքանչյուրը, ինչը, բնականաբար, հանգեցնում էր հետազոտությունների կրկնօրինակման, ֆինանսական, կադրային և նյութական պաշարների փոշիացման: Ըստ տարբեր գիտաճյուղերի ստեղծվեցին 20 մասնագիտական հանձնաժողովներ, որոնց վերապահված էր ֆինանսավորում ստանալու նպատակով հայտագրված գիտական թեմաների փորձաքննությունը: 2001 թ. նոյեմբերից այդ գործընթացը համակարգում է ՀՀ գիտության և կրթության նախարարությունը: Սակայն այս վերափոխումները միշտ չէ, որ բխում էին կոնկրետ պահանջներից և հաճախ բացասաբար էին անդրադառնում գիտության զարգացման վրա:

1988 թ. սկսած հասարակական և քաղաքական հայտնի իրադարձություններն արմատական փոփոխություններ առաջացրին երկրում, որոնք բացասական ազդեցություն ունեցան նաև կրթության ոլորտի վրա: Կրթությանը հասցրած առաջին ծանր հարվածը 1988 թ. երկրաշարժն էր, որն ավերեց կամ կիսավեր վիճակի հասցրեց 277 դպրոց և 245 մանկապարտեզ¹⁹: Հարևան հանրապետության հետ հակամարտության արդյունքում սահմանակից շրջաններում ավերվեց 51 դպրոց ու 13 մանկապարտեզ: Շրջափակման հետևանքով հանրապետության տնտեսության սրընթաց անկումը, քաղաքական փոփոխությունները, էներգետիկ ճգնաժամը, բյուջեի պակասությունը, ռեսուրսների սղությունը նույնպես բացասաբար անդրադարձան կրթության վրա: Դպրոցները համարյա դադարեցին գործել աղետի գոտում և սահմանակից շրջաններում:

Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումից հետո սկսվեցին կրթամշակութային ոլորտի կատարելագործման ուղիների որոնումները: Հանրապետության ակնախությունից հետո հասարակական անհրաժեշտ վերափոխումների ընթացքում հայոց կրթական համակարգը և նախկին ձեռքբերումներն այս ասպարեզում էապես վտանգվեցին: 1991-95 թթ. այս ոլորտը դիտարկվեց որպես պետական ու տնտեսական գերակայությունից դուրս, և նրա հոգսը

դրվեց տեղական իշխանության մարմինների և հասարակության վրա: Կրթության նախկին համակարգը, որն ընդգրկում էր կրթության երեք հիմնական ծև (միջնակարգ, միջնակարգ-մասնագիտական և բարձրագույն), փոխարինվեց բազմաստիճան համակարգով: Միջնակարգ (կամ ընդհանուր) կրթությունը բաժանվեց երեք աստիճանի՝ տարրական (3 տարի), միջնակարգ (5 տարի) և ավագ (2 տարի): Միջնակարգ դպրոցներում ուսման տևողությունը տասը տարի էր, իսկ 2001 թվականից սկսած՝ 11 տարի:

Անկախության առաջին տարիներին անհրաժեշտություն առաջացավ մշակել ազգային դպրոցի ստեղծման սկզբունքները. դպրոցը պիտի ապահովեր աշակերտության դաստիարակությունը ազգային ոգով և կազմակերպեր ուսման գործընթացը գիտության ու տեխնիկայի նորագույն նվաճումների հիման վրա: Այդ ուղղությամբ որոշակի քայլեր ձեռնարկվեցին: Ուսուցումը դպրոցներում ազատվեց կոմունիստական գաղափարախոսության կապանքներից: Պետությունը չէր խոչընդոտում տարբեր տիպի դպրոցների, այդ թվում՝ մասնավոր դպրոցների ստեղծումը: 33 ԿԳՆ արտոնագրով 1997 թվականից Հայաստանում սկսեցին գործել 42 մասնավոր դպրոցներ, որոնցից այժմ մնացել են 25-ը²⁰:

Ընդունված որոշումների համաձայն հայ երեխաները պիտի սովորեին միայն հայկական դպրոցներում, կրճատվեց ռուսական դպրոցների թիվը: Հրատարակվեցին ուսումնական նոր ծրագրերով դասագրքեր, որոնցից, սակայն, ոչ բոլորն էին համապատասխանում հայ ազգային դպրոցի առջև դրված խնդիրներին: Ձեռուցման բացակայության պատճառով ուսումնական տարվա և դասաժամերի տևողության կրճատումը, ուսուցիչների արտահոսքը, դասագրքերի, մեթոդական և օժանդակ գրականության պակասը, գրեմական պիտույքների թանկությունը և այլ հանգամանքներ անհնար դարձրին ուսումնական պլանների կատարումը: Չնայած դպրոցների ջեռուցման գործում մի շարք արտասահմանյան կազմակերպությունների օգնությանը՝ պետությունն ի վիճակի չէր ապահովել բնականոն ուսումնական գործընթաց 3-4 ամսվա ընթացքում: Հարկադրական արձակուրդների ընթացքում շատ աշակերտներ չէին զբաղվում ինքնակրթությամբ: Ծանր վիճակում էր գտնվում դպրոցների նյութատեխնիկական բազան, շինությունները չէին վերանորոգվում և նրանց հետագա շահագործումը դառնում էր վտանգավոր: Անկախության առաջին տարիներին դպրոցները չէին ստանում լաբորատոր և այլ տեխնիկական սարքավորումներ և ուսումնամեթոդական նյութեր, իսկ եղածն էլ հնացած էր և ոչ պիտանի: Նկատվեց նաև դպրոցների շինարարության ու վերանորոգման ծախսերի նշանակալի անկում՝ 1997 թ. մեկ աշակերտի հաշվով ծախսերը կազմել են 2 ԱՄՆ դոլար²¹: Վերջին 5 տարում հիմնավերանորոգման են ենթարկվել դպրոցների ընդամենը 12%-ը, ո-

րի երկու երրորդը գյուղական վայրերում: Դպրոցական շենքերի ավելի քան 80%-ը կարիք ունի վերանորոգման²²: Չնայած այդ ծանր վիճակին կրճատվեցին պետական բյուջետային հատկացումները: Կրթությանն ուղղված ծախսերը խորհրդային տարիների համեմատությամբ 1998 թ. տասնապատիկ կրճատվեցին՝ կազմելով տարեկան միջինը մեկ աշակերտի հաշվով մոտ 63 ԱՄՆ դոլար, այն դեպքում, երբ 1985 թ. 600 ԱՄՆ դոլար էր²³: 1992 թվականից տեղի ունեցավ դպրոցների պետական ֆինանսավորման կտրուկ անկում, որն այժմ կազմում է ՀՆԱ-ի մոտ 2%-ը²⁴: Դրա հետևանքով էապես ընկավ կրթության որակը: Կրթական ոլորտի վերափոխումների արդյունքը կախված է մանկավարժների սոցիալական վիճակից, որ շարունակում է մնալ ծանր: Շատ որակյալ ուսուցիչներ, հիմնականում տղամարդիկ, սոցիալական ծանր վիճակի պատճառով հեռանում էին դպրոցից՝ անցնելով ավելի շատ վճարվող այլ աշխատանքի, ինչը բացասաբար ազդեց կրթական կադրերի մասնագիտական մակարդակի վրա:

1994-95 ուս. տարվա ընթացքում բարձրագույն կրթությամբ ուսուցիչների թիվը նվազել էր 15%-ով, տղամարդ ուսուցիչների թիվը՝ 5%-ով: Յուրաքանչյուր 6 ուսուցչից 1-ը կենսաթոշակային տարիքի էր: Դպրոց եկած յուրաքանչյուր 4 ուսուցչից 1-ը չուներ մանկավարժական կրթություն: Ուսուցիչների 2,5%-ը ուներ միջնակարգ կրթություն²⁵: Այդ նույն գործընթացը շարունակվում է նաև հետագայում: Ներկայումս միջնակարգ դպրոցների 60 հազար ուսուցիչների 80%-ն ունի բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթություն, 2%-ը՝ թերի բարձրագույն, 10%-ը՝ միջնակարգ մասնագիտական ոչ մանկավարժական և 8%-ը միջնակարգ կրթություն: Ուսուցիչների 3%-ն ունի գիտական կոչում: Միջնակարգ դպրոցներում ուսուցիչ-աշակերտ հարաբերությունը 1:10 է: Հանրապետության դպրոցներում դասավանդող ուսուցչների 83%-ը կանայք են²⁶: Այս նույն երևույթները նկատվեցին նաև մախադպրոցական հիմնարկներում, որի հետևանքով կրճատվեց մախադպրոցական հիմնարկներ հաճախող երեխաների թիվը: Ինչպես երևում է, կրթական ոլորտին անհրաժեշտ ուշադրություն չի դարձվում: Դա կարող է ճակատագրական դառնալ հայ ժողովրդի հիսմար: Այսօրվա աշակերտը վաղվա ղեկավարն է: Ուստի հասարակությունը և պետությունը ամեն միջոցով պետք է օժանդակեն դրան:

Բյուջետային կրճատումների հետևանքով, անկախության ձեռքբերմանը մախորդած առավելագույնի համեմատությամբ, 1995-96 թթ. մախադպրոցական հիմնարկներ հաճախող երեխաների թիվը կրճատվեց 2-3 անգամ, այդ նույն ժամանակ դպրոցականների թիվը մոտ 3,4%-ով, որից քաղաքներում՝ 2,6%-ով²⁷: 1990 թ. մինչև 1997 թ. մանկապարտեզ հաճախող երեխաների թիվը կրճատվել է 50 243-ով, մանկավարժների թիվը՝ 3192-ով, մանկապարտեզների

թիվը՝ 210-ով²⁸։ Նվազումը բացատրվում է մի շարք պատճառներով, այդ թվում՝ անբավարար խնամքի և վատ սննդի, թանկության, ինչպես նաև գործազրկության հետևանքով տանը մնացող մեծահասակ մարդկանց առկայության և այլն։

1990-ական թվականներին հանրապետությունում լիովին փլուզվեց մասնագիտական-տեխնիկական կրթական համակարգը, ինչը բացատրվում է արդյունաբերության կրճատմամբ և աշխատանքի շուկայում բանվորական մասնագիտությունների պահանջարկի կտրուկ անկմամբ։ Պատահական չէ, որ պրոֆ-տեխուսուցման և միջնակարգ մասնագիտական կրթության համակարգերի սովորողների թիվը կտրուկ նվազեց։ 1998 թ. պահպանվել էր ՊՏՈՒ-ների միայն 1/3 մասը, որտեղ սովորում էր 6.032 ուսանող, 1990 թ.-ի 23.000-ի դիմաց²⁹։

Նմանատիպ պատկեր էր նաև միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում, որտեղ, սակայն, մասնավոր ուսուցման հաշվին պահպանվել է դրանց թվաքանակը, բայց ուսանողների թիվը 1990 թ.-ի նկատմամբ, համարյա երկու անգամ կրճատվել է, անվճար սովորողներինը՝ չորս անգամ։

Որպես դրական փաստ պետք է նշել կրթության բովանդակության հումանիտար բաղադրիչի արմատական փոփոխումը։ Ներկայումս 150 ավագ դպրոցներում կազմակերպված է հոսքային ուսուցում։ Շարունակվում է ուսուցիչների առեստավորման և տարակարգերի շնորհման գործընթացը։ 1991-2001 թթ. դրական տեղաշարժերից է աղետի գոտում մի շարք դպրոցների շենքային պայմանների բարելավումը։ Անկախության տարիներին աշխատանքներ տարվեցին կրթության բովանդակությունը փոխելու ուղղությամբ։ Մշակվեցին ինչպես հիմնական, այնպես էլ այլընտրանքային դասագրքեր։ Մյուս կողմից, քաղաքականության և գործողությունների պակասն առաջ բերեց համընդհանուր շփոթ, իսկ ծնողները հաճախ հնարավորություն չունեին նոր դասագրքեր գնելու։ Իրավիճակն ուղղելու նպատակով ՀՀ կառավարությունը համաշխարհային բանկի հետ 1999-2000 թթ. մշակեց կրթական ոլորտի բարեփոխումների ծրագիր և սկսեց իրագործել այն։ Ծրագիրը կառավարության կողմից հավանություն ստացավ 1999 թ. հունիսին։ Հանրային կրթության բնագավառի բարեփոխումների ռազմավարության հիմնական բնագավառներն էին կառուցվածքային, ֆինանսա-տնտեսական և կազմակերպական այնպիսի փոփոխությունները, որոնք ներառում էին պետական հանրակրթական հաստատությունների համակարգի կառավարման ապակենտրոնացումը, դպրոցների անկախության աճը և աշակերտների քանակից կախված ֆինանսավորման նոր համակարգի ներդրումը։ Ֆինանսների և կառավարման նոր սկզբունքներն, անշուշտ պիտի կնպաստեին համակարգի կատարելագործմանը։ Հաշվի առնելով կրթական համակարգի

կարևորությունը պետական և ազգային զարգացման համար՝ նախատեսված բարեփոխումներն իրականացվեցին փորձնական ծրագրերի շրջանակներում:

ՀՀ ԿԳՆ-ն իրականացրեց «Դասագրքերի ծրագիր» (դասագրքերի վարձակալության համակարգ) միջոցառումը, որը ֆինանսավորվում էր համաշխարհային բանկի վարկի միջոցով՝ մոտ 8 մլն ԱՄՆ դոլար: Անկնկալվում է, որ այդ համակարգի օգնությամբ Հայաստանում յուրաքանչյուր աշակերտ ապահովված կլինի մատչելի գներով հիմնական առարկաների դասագրքերով: 1997-2000 թթ. ընթացքում 85 անուն դասագիրք և 34 անուն ուսուցչի ձեռնարկ հրատարակվեց և բաշխվեց դպրոցներին³⁰: Ծրագրի իրականացումը հիմնականում ավարտվեց 2001 թվականին:

ՀՀ կրթության համակարգի տասնամյա պատմությունը կարելի է բաժանել 2 փուլի՝ մինչև 1999 թ. և դրանից հետո, երբ ընդունվեց «Կրթության մասին» օրենքը: Անկախ Հայաստանում մինչև 1999 թվականը պետության դերը ժողովրդական կրթության գործում հստակեցված չէր: Բավական հաճախ փոփոխվող կառավարությունների ու նախարարների հետ մեկտեղ փոփոխվում էին նաև այդ ոլորտի նպատակներն ու ռազմավարությունը: Միայն «Կրթության մասին» օրենքի ընդունումից հետո կանոնավորվեց համակարգի գործունեությունը³¹: Վերջինիս հիմնադրույթների իրագործման նպատակով մշակվեց կրթության համակարգի պահպանման ու զարգացման համապարփակ ծրագիր, որում ձևակերպված հիմնախնդիրներն արդեն լուծման փուլում են: ՀՀ կառավարությունը 2000 թ. հաստատեց միջնակարգ (լրիվ) ընդհանուր կրթության չափորոշիչները, որոնց հիմքի վրա ճշգրտվեց հանրակրթության բովանդակությունը³²: Միաժամանակ ՀՀ կառավարությունը հանրապետության Ազգային ժողովի հաստատմանը ներկայացրեց «Կրթության զարգացման պետական ծրագիրը», որը դարձավ կրթության բնագավառում պետական քաղաքականության հիմքը³³:

Ներկայումս կրթության համակարգը խիստ տարբերակված է: Միջնակարգ դպրոցները, հատկապես բարձր դասարանները (9, 10) ստացել են որոշակի ազատություն լրացուցիչ առարկաներ անցնելու, ծրագրեր և ուսումնական ձեռնարկներ ընտրելու հարցում: 2000/01 ուս. տարում 1433 հանրակրթական դպրոցներից գործում էին 48 վարժարաններ ու քոլեջներ, որից 23-ը՝ մասնավոր՝ հատուկ կրթական ծրագրերով³⁴: Սպասելիքներ կան կապված դպրոցի հոգաբարձուների խորհրդի ինստիտուտի ստեղծման հետ: Տարրական և միջնակարգ կրթության համակարգի պահպանվող ներուժի հետ մեկտեղ այսօր նկատվում են որոշ տագնապալի միտումներ թե կրթության մատչելիության, թե դրա որակի առումով: Փաստորեն, կրթական համակարգի ֆինանսավորման հիմնական բեռն իր վրա է կրում երկրի բնակչությունը, որը հարկադրված է լու-

ծել ոչ միայն վճարովի ուսուցման բարձր վարձավճարների կամ դասագրքերի գնման հարցը (թեպետ համաշխարհային բանկի վարկային ծրագրով տպագրվող դասագրքերի գինը հասցված է նվազագույնի), այլև հազուստի և փոխադրամիջոցների հետ կապված ծախսերը: Նման իրավիճակը հանգեցրել է մի շարք բացասական երևույթների, նվազել է երեխաների հաճախելիությունը դպրոց՝ մանավանդ գյուղերում և փոքր քաղաքներում: Այսպես, եթե 1987 թ. առաջին դասարան ընդունվածների 77,2%-ն էր ավարտել 8-րդ դասարանը 1995 թ., ապա 1998 թ. 8-րդ դասարանն ավարտել էր ընդունվածների միայն 59,3%-ը³⁵: Միտումն ավելի բնորոշ էր տղաներին և ավելի տարածված էր գյուղական վայրերում: Աստիճանաբար տասնամյա (և 8-ամյա) միջնակարգ կրթությունը աճող սերնդի մի զգալի մասի համար ավելի անհրաժեշտ է դառնում:

ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության տվյալներով 2000 թվականին հիմնական դպրոցի շրջանավարտների շուրջ 20%-ը կրթությունն ավագ դպրոցում չի շարունակել: Անկախ փորձագետները հանդգնած են, որ այդ քիվը հասնում է 40%-ի³⁶: Միջնակարգ կրթության ծախսերը 1998 թ. բյուջեում կազմել էին 11,95 մլրդ դրամ, ինչը նշանակում էր, որ մեկ դպրոցի հաշվով ծախսերը կազմել են 8,2 մլն դրամ ((16.400 ԱՄՆ դոլար), իսկ մեկ աշակերտի հաշվով տարեկան 19.800 դրամ (39,6 ԱՄՆ դոլար): Այդ միջոցներից վճարվելու էին մանկավարժների աշխատավարձերը, պատշաճ վիճակում պահվող դպրոցների նյութատեխնիկական բազան և կոմունալ ծախսերը: Վերջինս բոլորովին անհնար էր, եթե հաշվի առնենք, որ միայն ջեռուցման համար երևանյան դպրոցին անհրաժեշտ էր մոտ 3 մլն դրամ, իսկ մեկ դպրոցական նստարանն արժեք մոտ 20 հազար դրամ³⁷: Հանրակրթական դպրոցներ հաճախող երեխաների համար կատարվող ծախսերի զգալի մասը հատկացվում է հազուստին ու դասագրքերին, որոնք անհաղթահարելի դժվարություն են բնակչության մի ստվար հատվածի համար: Դպրոցների թերֆինանսավորումը, ուսուցիչների ցածր վարձատրությունը, ի հետևանս կրթության որակի իջեցումը և զուտ դպրոցի գիտելիքներով ԲՈՒՀ ընդունվելու անհնարինությունը հանգեցնում են դպրոցի և կրթության հեղինակագրկման: Դպրոցները և կրթությունն առհասարակ կորցնում են իրենց վարկը: Նույնիսկ ուսուցիչների գերառաջարկի դեպքում՝ 65000-ը 43000 պահանջարկի դիմաց՝ 16000 տեղ թափուր է մնացել հատկապես սահմանամերձ և բարձր լեռնային շրջաններում³⁸: Դպրոցներում փաստացի ուսուցման որակը և դրա արդյունքը համդիսացող՝ շրջանավարտների կրթական մակարդակը հիմնականում հեռու են բավարար լինելուց: Ուսուցիչների գերցածր աշխատավարձը, ուսուցման բազայի մաշվածությունը և այլ պատճառներ թույլ չեն տալիս ուսուցման նպատակահարմար գործընթաց կազմակերպել: Գրեթե նույնն է իրա-

վիճակը բուհերում: Ձևավորվող իրավիճակի հիմնական պատճառներից մեկը այն ծախսերն էին, որ ստիպված էին կրել դպրոցականների ընտանիքները: Տարեկան ծախսերի գումարը մեկ աշակերտի հաշվով 1998 թ. կազմել է 21.750 դրամ (49 ԱՄՆ դոլար), ընդ որում, ոչ աղքատ ընտանիքների համար՝ 31.250 դրամ (71 ԱՄՆ դոլար), աղքատ ընտանիքների համար՝ 13.460 դրամ (31 ԱՄՆ դոլար), իսկ շատ աղքատ ընտանիքների համար՝ 7.460 դրամ (17 ԱՄՆ դոլար): Այսքանը շատ քիչ է բավարար կրթություն կազմակերպելու համար:

Ամհանգստացնում է հանրակրթական դպրոցներում ուսուցման որակը, քանզի բուհերի դիմորդների 80%-ը ընդունելության քննություններին պատրաստվելու համար լրացուցիչ պարապում է ուսուցիչների և դասախոսների հետ՝ վճարելով որոշակի գումար: Եթե ներկայումս ոչ աղքատ ընտանիքների 17-25 տարեկան երիտասարդների 29%-ը շարունակում է սովորել, ապա աղքատ ընտանիքների սովորող երիտասարդները կազմում են 22%, իսկ շատ աղքատ ընտանիքներինը՝ 16%³⁹:

Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո աշխատանքներ տարվեցին հանրապետության բարձրագույն կրթության հետազա զարգացման ուղղությամբ: Բուհերի ուսումնական ծրագրերից հանվեցին անցյալում բոլոր բուհերի համար պարտադիր առարկաները՝ կոմունիստական կուսակցության պատմությունը, մարքս-լենինյան փիլիսոփայությունը, աթեիզմը և այլն:

Նորություն էր կառավարության 1995 թ. հունիսի 12-ի որոշումը⁴⁰ ուսուցման նոր, եռաստիճան համակարգին անցնելու մասին. բակալավրիատ՝ 4 տարի, պատրաստում է միջին օղակների մասնագետներ, մագիտրատուրա՝ 2 տարի, բարձր որակավորման մասնագետների պատրաստում և ասպիրանտուրա: 1995 թվականից Երևանի պետական համալսարանը, Հայաստանի պետական ճարտարագիտական համալսարանն ու Հայկական գյուղատնտեսական ակադեմիան անցել են այդ համակարգին: Սակայն, պետք է խոստովանել, որ այդ համակարգը շատ թերություններով զիջում է ուսուցման նախկին մակարդակին: Ընդարձակվեց բուհական ցանցի աշխարհագրությունը, նոր բուհեր կամ նրանց մասնաճյուղեր բացվեցին Գյումրիում, Վանաձորում, Գորիսում, Ստեփանակերտում (Արցախ): 1993 թ. բացվեց Գավառի պետական համալսարանը, 1995 թ. ԵՊՀ-ի Իջևանի մասնաճյուղը:

Փորձեր են ձեռնարկվում նաև բուհերի ինքնուրույնությունն ընդլայնելու ուղղությամբ: Ամրապնդվում է բուհերի համագործակցությունը արտասահմանյան ուսումնական և գիտական հաստատությունների հետ: Ներկայումս հայաստանցի 50-ից ավելի ուսանողներ սովորում են 9 երկրի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում: Ավելի քան 150 գիտաշխատող գործուղվել է ար-

տասահման՝ աշխատելու, վերադարձվելու և գիտաժողովներին մասնակցելու համար: Այս ծրագրերից մի քանիսը ֆինանսավորել են օտարերկրյա կառավարությունները: 19 հայ երիտասարդներ Սորոսի հիմնադրամի կողմից ֆինանսավորվող Կենտրոնական Եվրոպայի համալսարանի սաներ են: Միայն 1995 թ. Հայաստանի բուհերում արտասահմանից ուսանել է 840 ուսանող, որոնց 8%-ը՝ ոչ ՄԴՀ երկրներից: Արտերկրից սեղմ ժամկետով 104 գիտնականների (75%-ը ՄԱԽ-ից) հրավիրվել են Հայաստան աշխատելու⁴¹:

Վերջին տարիներին շատ ինստիտուտներ վերանվանվեցին համալսարաններ, ինչպես օրինակ Երևանի պետական բժշկական ինստիտուտը՝ Երևանի Մ. Հերացու անվան բժշկական համալսարան, Պոլիտեխնիկական ինստիտուտը՝ Հայաստանի պետական ճարտարագիտական համալսարան և այլն: Սակայն չպետք է բավարարվել անվան փոփոխությամբ: Անհրաժեշտ է բարձրացնել ուսումնական ու գիտական աշխատանքների որակը: Այդ ուղղությամբ վերջին տարիներին կատարվում են որոշակի դրական աշխատանքներ:

1991 թ. հիմնադրվեց Հայաստանի Ամերիկյան Համալսարանը (ՀԱՀ), որպես Կալիֆորնիայի համալսարանի մասնաճյուղ, 1998 թ.՝ Հայ-սլավոնական համալսարանը:

Սակայն պետք է ասել, որ անհրաժեշտ միջոցների սղությունը վատթարացրել է պետական բուհերի ներքին վիճակը և զգալիորեն ազդել դասավանդման որակի վրա: Առանձին, մասնավորապես հասարակագիտական առարկաների գծով բացակայում են ժամանակակից դասագրքերը: Դասախոսների մեծամասնությունը դասավանդմանը զուգահեռ զբաղվում է այլ գործունեությամբ կամ դասախոսությունների թիվը համալրում է լրացուցիչ ծավալով և աշխատում գերբեռնվածությամբ, որի հետևանքով ժամանակ և հնարավորություն չեն ունենում զբաղվելու գիտությամբ կամ մասնագիտական որակի բարձրացմամբ:

Նոր տնտեսական համակարգի պայմաններում Հայաստանում բացվեցին բազմաթիվ մասնավոր համալսարաններ ու քոլեջներ, որոնց կրթական մակարդակը հիմնականում բավական ցածր է, քան պետական հաստատություններում: Եթե 1995 թ. հանրապետությունում գործել են արտոնագրված 42 ոչ պետական ուսումնական հաստատություններ, ապա 1998 թ.՝ 87 մասնավոր համալսարաններ ու ինստիտուտներ, որտեղ սովորողների թիվն ավելի քիչ է՝ մոտ 20.000, քան պետական բուհերում՝ 36.000, իսկ 2001 թ. դրանց թիվը կրճատվեց իջնելով 71-ի, ուսանողների թվաքանակը՝ 17.000-ի⁴²: Այնուամենայնիվ բնակչության մի զգալի հատված օգտվում է կրթական այդ հիմնարկների ծառայություններից՝ ստանալով ոչ պետական բուհի շրջանավարտի վկայական: Այժմ Հայաստանում ընթանում է ոչ պետական ուսումնական հաստատությունների

լիցենզավորում, որի արդյունքում 11 բուհ արդեն դադարել է գործել: Օրինակ, միայն Երևանում գործում են 52 ոչ պետական բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ՝ մոտ 16 հազար ուսանողներով: Դրանց մեծ մասում սովորում է ընդամենը 100-200 ուսանող, իսկ առավել հեղինակավոր տասը կրթական հաստատություններում՝ 8000 ուսանող⁴³: Գործազրկության, տնտեսության շարունակվող ճգնաժամի, ներդրումների ցածր մակարդակի պայմաններում նման թվով մասնագետների պատրաստումն ավելի է խորացնում գործազրկության խնդիրը և անհամապատասխանությունը քաղաքացու ստացած կրթության և մասնագիտության պահանջարկի միջև: Դետևանքն այն է, որ երիտասարդ մասնագետները դառնում են գործազուրկներ, կամ իրենց որակավորմանը չհամապատասխանող աշխատանք կատարողներ:

1990-ականներին պետական բուհերում նույնպես կիրառվեց վճարովի ուսուցումը: 1991 թ. պետական 16 բուհերի վճարովի ուսուցման համակարգում ուսանողների թիվն աճել է մոտ 6,5 անգամ: Եթե 1997 թ. պետական բուհերի ուսանողների թիվը կազմել է 36 հազար մարդ, որոնցից միայն 19.100-ն էր սովորում պետպատվերով (անվճար), ապա 2001 թ.⁴⁴ 43.615-ը, որից 17.437-ը կամ 40%-ն էր սովորում պետպատվերով, իսկ 60%-ը՝ վճարովի ուսուցման համակարգերում⁴⁴: Պետպատվերով սովորող մեկ ուսանողի հաշվով 1998 թ. պետբյուջեի ծախսը կազմել է տարեկան 130 հազար 900 դրամ (261,8 ԱՄՆ դոլար):⁴⁵

Այս կապակցությամբ պետք է նշել նաև մեկ կարևոր հիմնահարց՝ պետպատվերի կազմավորման հստակ հայեցակետի բացակայությունը: Պետական բուհեր ընդունվող ուսանողների թվի սահմանափակումը (վճարովի հիմունքներով ընդունված ուսանողների թիվը միայն 5%-ով կարող է գերազանցել պետպատվերով ընդունվող ուսանողների թվին) հասցրեց նրան, որ բարձրագույն կրթություն ստանալ ցանկացողներից շատերը պետական բուհերից դուրս մնացին, որն էլ պատճառ դարձավ մասնավոր բուհերի ավելացմանը: Լուրջ խնդիր է այն, որ բնակչության սոցիալապես անապահով խավերը (հատկապես գյուղական շրջանների բնակիչները) զրկված են բարձրագույն կրթություն ստանալու հնարավորությունից: Պետպատվերով հատկացվող տեղերը զնալով պակասում են, իսկ բնակչության մեծ մասն ի վիճակի չէ վճարել ուսման համար: Ներկայումս բարձրագույն պետական դպրոցի վճարովի համակարգում սահմանված վճարների չափն անմատչելի է բնակչության մեծամասնությանը, իսկ պետպատվերով՝ անվճար ուսուցման համակարգը խիստ սահմանափակ է: Բուհերի դասախոսական կազմի ցածր աշխատավարձը, ուսուցման բազայի մաշվածությունը և այլ պատճառներ թույլ չեն տալիս ուսուցման նպատակահարմար գործընթաց կազմակերպել: Այսպիսով, սոցիալական շերտավորման հետևանք

քով ծագում է միջնակարգ և բարձրագույն կրթությունը հանրամատչելի դարձնելու հիմնախնդիրը:

- ¹ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 1990 թ., եր., 1991 թ., էջ 136:
- ² «Դրօշակ», թիվ 3, 12-25, փետրվար, 1999, էջ 18:
- ³ Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը, եր. 2001, էջ 51:
- ⁴ Էլեկտրոնային զարգացումը և Հայաստանը, Գլոբալ մարդկային զեկույց, Ե. 2001, էջ 41:
- ⁵ «Դրօշակ», նույն տեղում էջ 19:
- ⁶ Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը, էջ 52:
- ⁷ Էլեկտրոնային զարգացումը և Հայաստանը, էջ 41:
- ⁸ «Դրօշակ», նույն տեղում:
- ⁹ Նույն տեղում:
- ¹⁰ Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը, էջ 51:
- ¹¹ Նույն տեղում, էջ 43:
- ¹² «Դրօշակ», նույն տեղում, էջ 20:
- ¹³ Նույն տեղում:
- ¹⁴ Էլեկտրոնային զարգացումը և Հայաստանը, էջ 46:
- ¹⁵ Նույն տեղում, էջ 47:
- ¹⁶ Նույն տեղում:
- ¹⁷ Նույն տեղում, էջ 48:
- ¹⁸ ՀՀ գործող օրենքների ժողովածու (1999-2000), գ. 9, էջ 433-444:
- ¹⁹ Էլեկտրոնային զարգացումը և Հայաստանը, էջ 51:
- ²⁰ Մարդկային զարգացման զեկույց, Հայաստան 1997, էջ 56:
- ²¹ Էլեկտրոնային զարգացումը և Հայաստանը, էջ 51:
- ²² ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2001 թ. հունվար-հունիսին, եր., 2001, էջ 143:
- ²³ Էլեկտրոնային զարգացումը և Հայաստանը, էջ 52:
- ²⁴ Նույն տեղում:
- ²⁵ Հայաստանի մարդկային զարգացման զեկույց 1996, էջ 35:
- ²⁶ Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2001 թ. հունվար-հունիսին, եր., 2001, էջ 143:
- ²⁷ Հայաստանի մարդկային զարգացման զեկույց 1996, էջ 34:
- ²⁸ Նույն տեղում:
- ²⁹ Մարդկային զարգացման զեկույց Հայաստան 1999, էջ 79:
- ³⁰ Էլեկտրոնային զարգացումը և Հայաստանը, էջ 52:
- ³¹ Նույն տեղում:
- ³² ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, № 3 (135), 31 հունվարի, 2001, էջ 43:
- ³³ Նույն տեղում, էջ 45:
- ³⁴ Հայաստանի վիճակագրական տեղեկագիրք (1999, 2000), եր., 2001, էջ 99, 103:
- ³⁵ Մարդկային զարգացման զեկույց, Հայաստան 1998, էջ 78:
- ³⁶ Մարդկային զարգացման զեկույց, Հայաստան 2000, էջ 87:
- ³⁷ Մարդկային զարգացման զեկույց, Հայաստան 1998, էջ 78:
- ³⁸ Մարդկային զարգացման զեկույց, Հայաստան 2000, էջ 87:
- ³⁹ ՀՀ սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, եր., 2001, էջ 52:
- ⁴⁰ ՀՀ կառավարության ընթացիկ արխիվ՝ ՀՀ կառավարության որոշումները 1995 թ., № 6, (329 որոշում) հ. 63, ք. 53-54:
- ⁴¹ Հայաստանի մարդկային զարգացման զեկույց 1996, էջ 37:
- ⁴² Մարդկային զարգացման զեկույց, Հայաստան 1998, էջ 80:
- ⁴³ Մարդկային զարգացման զեկույց 2000, էջ 88:
- ⁴⁴ ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2001 թ. հունվար-հունիսին, էջ 151:
- ⁴⁵ Մարդկային զարգացման զեկույց, Հայաստան 1998, էջ 80: